

ВДГУК

офіційного опонента, д.і.н., професора, члена-кореспондента НАН України О.Є.Лисенка на дисертацію Бабіча Олександра В'ячеславовича «НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У 1941-1944 рр.: ДИНАМІКА, РЕФЛЕКСІЇ НА ОКУПАЦІЮ, СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» 03 «Гуманітарні науки».

Наукові студії в царині історії Другої останнім часом актуалізуються сучасною російсько-українською війною. Це обумовлюється очевидними асоціаціями і паралелями, а також латентними сенсами, що маркують смисловий зв'язок між вказаними війнами, їхній вплив на міжнародну політичну та економічну ситуацію. Та вже сьогодні існують усі підстави констатувати такі негативні соціо-гуманітарні наслідки цього протистояння для народу України, які співставні хіба-що з останньою світовою війною. Широкомасштабне вторгнення, що вивело російсько-українське зіткнення на цивілізаційний рівень, поставило на порядок денний саме існування української нації. Політика геноциду, що реалізується на території суверенної Української держави, здійснюється брутальними засобами з усією можливою жорстокістю.

Науковці шукають інструменти пояснення таких дій в різних історичних пластах, реконструюючи схожі за природою та змістом явища і події, намагаючись завдяки екстраполяціям та порівнянням точніше подати характеристики та оцінки нинішнього протистояння. Видається цілком логічним звернення до досвіду Другої світової війни, в якій агресори та окупанти, здавалося би, досягнули межі уявного. Моделі поведінки і стратегії виживання цивільного населення в умовах окупації належать до того сегменту проблем, які мають і суто евристичне, й практичне значення.

Водночас події 1939-1945 років становлять самодостатній об'єкт наукових студій, оскільки володіють зафіксованими у тогочасних реаліях особливостями і локалізованими у часі та просторі контекстами. З огляду на це вибір теми дисертаційного дослідження здобувачем видається цілком виправданим. Ще одним доказом цього є відсутність загальних праць з

вказаної проблематики, а також потреба її опрацювання не тільки у конкретно-історичному, а й теоретико-концептуальному плані.

У «Вступі» здобувачем кваліфіковано сформульовані обов'язкові атрибути дисертаційної праці – актуальність, об'єкт і предмет, мета і завдання, хронологічні і територіальні межі, новизна, практичне значення дослідження, його зв'язок з науковими програмами і планами. Щоправда, у пункті «Наукова новизна» зазначається: у праці вперше «розкрито сутність та особливості окупаційного режиму в Одесі» (с.20). Насправді вказані аспекти у порівнянні з іншими, які, дійсно, належать до малодосліджених, різною мірою висвітлені у працях попередників.

Характеристика стану наукового опрацювання теми супроводжується зверненням до публікацій вітчизняних і зарубіжних вчених. Дисертант позначає зони, які студіювалися інтенсивно і ті, в яких залишаються перспективні для наступних наукових зусиль лакуни. У такий спосіб обґрунтовується потреба у появі рецензованого дисертаційного дослідження. До історіографічного огляду варто було би долучити згадки про колективні монографії «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.», «Політичний терор і тероризм в Україні», «Економічна історія України», «Історія державної служби» та інші, що містять певну інформацію з досліджуваної проблематики. Прізвище одного з провідних дослідників Другої світової війни професора М.В.Ковалю згадується лише у зв'язку з його публікацією про етнічних німців. Натомість саме цей вчений кількома своїми працями позначив вектори методологічного повороту у дослідженні історії Другої світової війни в Україні, заклавши підвалини україноцентричних підходів у студіюванні цієї проблематики.

Дисертація О.В.Бабіча ґрунтується на комплексі залучених джерел. Автор поділяє їх на опубліковані та неопубліковані, що видається спрощенням з огляду на існуючі джерелознавчі аналітичні процедури. Значне місце відводиться характеристиці періодичної підкупаційної преси, що містить великий обсяг емпіричної інформації. Дослідник скористався

можливостями для опрацювання кількох архівосховищ з інформативно насиченими фондами: Галузевого державного архіву СБУ, Архіву Управління СБУ в Одеській області, Державного архіву Одеської області, інституту «Яд Вашем» (Ізраїль), Національного архіву Румунії (Arhivele Naționale ale României); Румунського національного військового архіву (Arhivele Militare Naționale Române); Архіву Румунської інформаційної служби (Arhivelor Serviciului Român de Informații) (SRI) (Румунія); Національного архіву Республіки Молдова (Arhiva Națională a Republicii Moldova) (Молдова).

Грунтовно опрацьована й мемуарна спадщина, залишена свідками й учасниками тогочасних подій. Здобувач свідомий того, що цей сегмент еджерел страждає надмірною суб'єктивністю, тому використовував їх, верифікуючи події з іншими видами джерел. Серед архівних документів дослідник виокремлює блок, пов'язаний з налагодженням повсякденного життя одеситів, вирішенням їх нагальних потреб, соціальним захистом найменш захищених верств містян, доброчинними акціями, функціонуванням органів влади та управління, промислових підприємств, магазинів, ринків, комунального господарства, медико-санітарного забезпечення, настроями цивільного населення. Окремим напрямом пошукових зусиль стало виявлення та опрацювання архівних фондів, що містять матеріали про антифашистський рух Опору в Одесі, а також «остаточне розв'язання єврейського питання». Загалом репрезентація джерел засвідчує наявність критичної маси документів для повноцінного виконання кваліфікаційного проєкту.

Як показує досвід експертизи дисертацій, методологічні аспекти кваліфікаційних праць належать до їх найскладніших фрагментів. Не стала винятком і рецензована робота. Її автор не зовсім точно визначає принципи історизму, зводячи їх до «вивчення історичних подій та їх оцінювання на підставі моральних понять і цінностей відповідної епохи, а не сучасності» (с.58), що більше відповідає аксіологічним підходам, які представлені далі у

тексті переконливо. Дещо штучною конструкцією виглядає словосполучення «порівняльно-зіставний метод» (с.61). Дискусійним видається твердження про те, що наукові дослідження, здійснені «в інтердисциплінарному полі взаємодії між психологією та історіописанням» дають змогу отримати «кардинально відмінну картину важливої історичної епохи в історії великого міста та його мешканців під час Другої світової війни» (с.61-62). Реальним наслідком таких міждисциплінарних процедур є зміна ракурсу дослідження з акцентом на антропоцентричних підходах та перенесення у центр наукових студій людини з її переживаннями, життєвими стратегіями і моделями поведінки. Загальну картину подій це принципово не трансформує, хоча й уможлиблює її стереоскопічність і розмаїття.

Позитивним елементом дисертаційного дослідження стало практичне використання методик усної історії для формування власного корпусу егджерел у рамках проєкту «Хранителі часу». Саме в цій частині тексту автор демонструє серйозну фахову обізнаність з теоретичними та практичними аспектами *memory studies*. Водночас, враховуючи той незаперечний факт, що усноісторичні джерела давно здобули легальний і повноцінний статус як повноправна складова емпіричної бази історичних досліджень, не існує нагальної потреби зайвий раз дискутувати з цього приводу. Крім того, варто було би репрезентувати усноісторичні свідчення у відповідному підрозділі та списку джерел, де позначені лише аудіозапис бесіди з А.Шевальовим (позиція 200) та спогади медичної сестри психіатричної лікарні Т.В.Пестель (позиція 198).

Другий розділ праці відкривається реконструкцією управлінської системи в румунській зоні відповідальності. У тексті наводиться структура адміністративних органів, їхня компетенція, персональний склад. Та, оскільки йдеться про окупаційний стан, важливо було би розкрити режимні заходи румунських властей, бодай стисло згадати про органи, які його забезпечували, зокрема судові інстанції, жандармерію, а також таємну службу – сигуранцу. Варто також бодай лаконічно окреслити нормативно-

правову базу окупаційного режиму, адже саме вказані чинники, зрештою, безпосередньо визначали умови, в яких жили одесити.

Демографічна ситуація в Одесі аналізується крізь призму евакуаційних і міграційних процесів, мобілізації до Червоної армії та геноцидальної політики румунської адміністрації і німецького командування під час окупації. Для встановлення кількості призваних до РСЧА з Одеси та області можуть придатися документи з фонду 166 (оп.3, спр. 44, арк.104) ЦДАГОУ, виявлені І.Т.Муковським (Муковський І.Т., Лисенко. О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. К.: Книга Пам'яті України, 1997. С.33). Згідно з офіційною статистикою, від початку німецько-радянської війни і до середини серпня 1941 р. до радянських Збройних сил долучилося 155 тис. 474 мешканців Одещини. Ще 192 тис. 123 особи з Одеської області призвали до війська у період від 14 березня 1944 р. до 1 січня 1945 р. (Там само. С. 400). Можливо, подальші пошуки в архівосховищах виведуть на джерела про кількість мобілізованих у самому обласному центрі. Крім того, варто брати до уваги ту обставину, що німецьке командування влітку-восени 1941 р. та на початку 1942 р. відпустило з полону кілька сотень тисяч українців-військовополонених, оскільки не могло дати раду понад 3 млн бранців-червоноармійців. Якась їхня частина повернулася додому, що могло впливати на загальні дані про кількість населення під окупацією.

Автор провів значну роботу зі встановлення кількісних змін у структурі міського населення по всіх соціальних когортах. Ця копітка робота ще раз довела необхідність критичного ставлення до підсумкових цифр, наведених у документах Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-румунських окупантів, а також нагальну потребу продовження пошукових зусиль у цьому напрямі.

Визначаючи мотиваційні чинники соціальної політики румунських окупантів, дослідник вважає визначальними такі з них: потреби у робочій силі, а також платниках податків. Водночас у праці простежуються лінії

соціальної підтримки й інших категорій містян – багатодітних родин, сиріт, пристарілих, інвалідів, безхатків, матерів-одиначок. Новими матеріалами наповнений сюжет про пенсійне забезпечення, налагодження якого румунськими окупаційними органами розтягнулося на два роки. Весь цей час особи пенсійного віку, серед них й інваліди, фактично були кинуті напризволяще. Погоджуючись із здобувачем у тому, що ці дані дещо змінюють погляд на румунський окупаційний режим, все ж мусимо констатувати: його важко називати соціально орієнтованим. Навіть благодійні акції, які полюбляло влаштовувати жіноцтво румунських висопосадовців і представники Румунської православної церкви в Одесі, мали швидше демонстративний і приватно-снобістський характер.

Колаборація місцевого населення з окупантами у роки Другої світової війни належить до складного і доволі контраверсійного сегменту проблем. У першу чергу це пов'язане з надмірною політизацією вказаної тематики і не в останню – з відсутністю уніфікованого трактування самої ключової дефініції, що породжує значний люфт у її тлумаченні спеціалістами. О.В.Бабіч обрав соціогуманітарну парадигму для інтерпретації моделей поведінки одеситів під час окупації, що видається виправданим з огляду на спрямування його праці. При цьому він позначив дві нормативно-правові шкали для характеристики стратегій виживання людей, що вкладаються в русло «співпраці» з окупаційною адміністрацією – тогочасну й сучасну українську. Така подвійна проєкція рельєфніше оприявнює репресивне спрямування радянської Феміди, що жорстоко карала тих, хто, на її переконання, «зрадив Батьківщину» в таких екзистенційних обставинах, а також дає уявлення про сучасне розуміння терміну «колаборація». Водночас не слід скидати з рахунку й ту частину міського соціуму, яка йшла на співпрацю з окупаційним режимом з ідеологічних причин, хоча встановлення її чисельності пов'язане з об'єктивними труднощами.

Антифашистський рух Опору на території України в радянську добу вважався одним з ударних напрямів апологетики глорифікованої версії війни.

Вже сам ключовий термін – «всенародна боротьба в тилу ворога» – закладав смисловий стрижень у всі публікації з означеної теми. Відкриття доступу до раніше засекречених архівних фондів створило підґрунтя для незаангажованого вивчення спротиву займанцям. Історія одеського підпілля також тривалий час залишалася міфологізованою. Здобувач робить свій внесок у деконструкцію згаданого міфу. Дослідник обрав власний інструментарій для цього, аналізуючи два звіти про підпільний і партизанський рух на Одещині 1945 і 1970 років, а також матеріали «Книги Пам'яті України. Одеська область». У такий спосіб показано, як у радянські часи директивно-вольовим шляхом довільно збільшувалися кількісні показники, що мали ілюструвати «всенародний спротив окупантам». Крім того, у праці подана авторська періодизація руху Опору у місті.

Проблему «остаточного вирішення єврейського питання» на Одещині виконавець дисертаційного проєкту також намагався вирішити поза усталеною схемою, формулюючи кілька важливих питань, які наближають ракурс дослідження до соціогуманітарної складової. Однак відповідь на них у тексті автор у повному обсязі не дав, обмежившись в основному статистичними викладами та окремими коментарями чинників, які перешкоджали протидії геноцидальним практикам.

У спеціальному підрозділі розглядається ситуація, в якій перебували жінки Одеси під час румунської окупації. Тут висвітлюється переважно одна площина проблеми, а саме: стосунки одеситок з іноземними військовослужбовцями як стратегія виживання. Однак існували й інші моделі поведінки, які у матеріалі залишилися майже не розкритими.

Праця обрамлена обґрунтованими висновками й узагальненнями, у яких викладено основні результати дисертаційного дослідження.

Відзначаючи безсумнівні здобутки дисертанта в опрацюванні обраної теми, належить висловити кілька міркувань, зауважень і пропозицій.

У завданнях дослідження бракує пункту про встановлення ступеня опрацювання обраної та дотичних тем українськими і зарубіжними істориками, а також аналізу джерельної бази дисертаційного проєкту.

В історіографічному огляді зазначається, що українська діаспорна наука мала свої традиції об'єктивного та неупередженого висвітлення подій Другої світової війни. Насправді, деякі події і явища воєнної доби вчені діаспори трактували доволі суб'єктивно й у ідеологізованому ключі. Вони позиціонувалися як антитеза радянській міфологізованій та ідеологізованій версії війни, але також не були позбавлені окремих вад «партійності», групового та індивідуального суб'єктивістського погляду на тогочасні події.

Слід зазначити, що «архівознавчі та джерелознавчі підходи» (с.19) також належать до «фундаментальних методів дослідження».

Описуючи демографічну ситуацію у губернаторстві «Трансністрія», дослідник вказує загальну чисельність румунів та молдован в Одесі у 2911 осіб. При цьому для позначення вказаної групи використовується дефініція «нація». Це слід вважати науково не коректним, хоча далі вказується, що з позиції румунської влади, «молдовани стали етнічною групою румунського населення».

Дещо наївною виглядає класифікація «звичайних людей», причому одні з головних критеріїв – світогляд і ставлення до румунських окупантів – зовсім проігноровані.

Підрозділ, присвячений антифашистському руху Опору видається не завершеним. По-перше, не згадано форми протистояння з окупантами та результативність дій партизанів і підпільників, по-друге, не розкриті заходи румунської влади і спецслужб з виявлення і нейтралізації комуністичного підпілля, по-третє, залишається невідомим, чи мали місце стихійні форми активного і пасивного спротиву діям окупантів. Можливо, це пояснюється тим, що здобувач, маючи низку публікацій з вказаної теми, через обмеження обсягу кваліфікаційної праці вирішив не перевантажувати її детальним аналізом проблеми.

Оскільки йдеться про історичне дослідження, варто було би в окремих епізодах підрозділу про Голокост залюднити текст, адже і дотепер суспільству мало відомо про тих, хто рятував євреїв у той трагічний період.

Загалом, створюючи надійний, сучасний теоретичний каркас для розвитку тієї чи іншої теми, дослідник не завжди використовує її евристичний потенціал засобами емпіричної ілюстрації та біографістики пересічних дійових осіб.

Офіційна назва окупаційного адміністративно-територіального утворення під румунським управлінням – губернаторство «Трансністрії» (а не «губернія», як вказано на с.44). Вживання географічного поняття Трансністрія без лапок замість українського відповідника є формою легітимації румунських претензій на цей український регіон. Так само слід подавати назви інших захоплених румунською армією територій – губернаторство «Бессарабія» і губернаторство «Буковина». Також у лапки слід брати словосполучення «чорний ворон», коли йдеться про радянський автозак.

У наукових текстах прийнято подавати власні назви з великої літери (Росія, III Райх та інші). Також варто уніфікувати написання деяких слів: наприклад, коли вживається «міт», то логічним було би писати і слово «мітологія», а не «міфологія». Правильне написання слова – «volksdeutsche», а не «volksdeichs». Замість словосполучення «мирні громадяни» для воєнної доби доцільно подавати «цивільні громадяни», адже чимало з них у той чи інший спосіб долучалося до сприяння військовим, працювало на об'єктах ВПК, залучалося до зведення фортифікаційних споруд тощо.

У тексті фіксуються випадки помилкової подачі прізвищ окремих дослідників, а також невдалі стилістичні звороти і словосполучення на кшталт: «визначення факторів внутрішньої рефлексії історичного дослідження»(с.21), «На Заході кількість підходів до проблеми була значно більшою» (с.31), «показуються інструменти системи смерті» (с.42), «у справі позбавлення від більшовиків» (с.75), «інформаційні носії з іншого боку

війни» (с.98), «отримували особливе ставлення» (с.122), «грубо класифікувати» (с.129), «основні напрямки підпільних згрупвань» (с.163), «Досвід вивчення цієї теми рекомендує» (с.167), «антигуманного явища окупаційної системи» (с.201). Невідповідним чином вживається слово «декілька». Коли йдеться про одиниці, застосовується слово «кілька», коли про десятки – «декілька».

Трапляються русизми – «представляє», «відмітити», «глави», «папка», «відношень», «приймалося рішення», «у якості», «мукомельної», «деруться на фронтах», «строк», «угнано», «являвся», а також граматичні й орфографічні огріхи.

Викладені зауваження, міркування та побажання мають переважно рекомендаційний характер.

Загалом кваліфікаційна праця залишає враження вдало скомпонованого, багатовимірного, цілісного, оригінального проєкту, в якому не тільки розв'язується низка важливих наукових проблем, а й позначені вектори наступних пошукових зусиль. Основні її складові належним чином апробовані у публікаціях, вміщених у фахових періодичних виданнях, а також кількох матеріалах, що додатково відображають результати дослідження.

Під час дослідження тексту дисертаційної роботи порушень академічної доброчесності не виявлено.

Викладене вище дає підстави констатувати, що дисертація «Населення Одеси у 1941–1944 рр.: динаміка, рефлексії на окупацію, стратегії виживання», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія, галузь знань 03 – Гуманітарні науки за науково-теоретичним рівнем, новизною постановки та вирішення завдань, обґрунтованістю основних положень висновків та узагальнень відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії»,

затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України №341 від 21.03.2022 р. №502 від 19.05.2023 р. та №507 від 3.05.2024 р.) а її автор, Бабіч Олександр В'ячеславович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія.

Офіційний опонент:

завідувач відділу воєнно-історичних досліджень

Інституту історії України НАНУ

д.і.н., професор, член-кореспондент НАНУ

Олександр ЛИСЕНКО

